

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

CO₂-managementplan OCW

Inhoud

Samenvatting	3
Inleiding	4
1. CO₂-footprint	5
1.1 Afbakening van de organisatie	5
1.2 CO ₂ -footprint	5
1.3 Uitstoot in 2020 en 2021 in het teken van COVID-19	7
1.4 Data en monitoring	7
2. Reductiedoelstellingen	8
3. Reductiemaatregelen	11
3.1 Maatregelen energie en vastgoed	11
3.2 Maatregelen zakelijke mobiliteit	13
4. Deelname aan- en initiatie van initiatieven	14
4.1 Denk Doe Duurzaam	14
4.2 De Community of Practice CO ₂ -Prestatieladder	14
4.3 Coalitie Anders Reizen	14
4.4 Programma Klimaat en Energie OCW	14
4.5 MVOI Manifest	15
4.6 De Duurzame Spelen	15
Bijlage 1 CO₂ energiebeoordeling	16
Bijlage 2 Stuurcyclus CO₂-management	17

Samenvatting

OCW is sinds januari 2022 bezig met het certificeringstraject van de CO₂-Prestatieladder. Alle CO₂-uitstoot van de gebouwen en het zakelijk reizen zijn in kaart gebracht. Een volgende stap is het vaststellen van de maatregelen om de CO₂-uitstoot terug te brengen. Dat staat in bijgevoegd CO₂-managementplan.

Het CO₂-managementplan is een verplicht onderdeel van de CO₂-Prestatieladder. Het bevat inzicht in de CO₂-uitstoot op de onderwerpen gebouwen en zakelijk reizen.

In lijn met de rijksbrede maatregelen die al lopen en in overleg met de diensten voor lokale maatregelen, zijn de OCW maatregelen geformuleerd.

Dat gaat enerzijds om maatregelen voor minder gas- en elektragebruik in de panden, grotendeels in uitvoering bij het Rijksvastgoedbedrijf. De rijksbrede maatregelen die nu lopen voor de 15% gasreductie rijksbreed helpen hierbij. Maar het gaat ook om maatregelen voor minder zakelijk autoverkeer.

Voor het CO₂-managementplan heeft Aveco de Bondt de effecten van die maatregelen berekend.

De voornaamste CO₂-uitstoot bij OCW zit hem in het gasverbruik, elektraverbruik en de zakelijke kilometers (gedeclareerde kilometers).

Het meeste effect hebben de maatregelen die het Rijksvastgoedbedrijf al in de routekaartplanning heeft zitten. OCW betaalt daar via het regiotarief aan mee.

Aanvullend op rijksbrede maatregelen zet OCW in de volgende maatregelen:

- energiebesparende maatregelen op de locatie (afstemming met RVB)
- minder koelen in de zomer (NA)
- zonnepanelen verkennen voor Hoftoren
- vergroten bewustzijn van medewerkers (zie andere voorstel voor duurzame spelen)
- elektrische leasefietsen bij OCW sinds medio 2021 (loopt al)
- vervangen leaseauto door zero emissie auto (DUO)
- verkennen Elektrische deelauto (IvHO)
- evenementen en uitjes op een OV bereikbare plek (DUO)

Als we alle maatregelen uit het plan kunnen realiseren levert dat een besparing op aan CO₂-uitstoot van ruim 7%. Maar er zitten ook veel maatregelen bij die in de verkennende fase zijn en waarvan in een later stadium bekend wordt hoeveel rendement er is.

Met deze set maatregelen halen we als OCW nog niet de doelen in 2030. Daarvoor zullen in de jaren hierna aanvullende maatregelen nodig zijn.

Inleiding

Ingegeven door het Klimaatakkoord en volgend op het besluit van de ICBR in juni 2021¹, is het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in januari 2022 gestart met de implementatie van de CO₂-Prestatieladder.

De CO₂-Prestatieladder² is een instrument dat via een PDCA-cyclus inzicht biedt in de uitstoot van dit broeikasgas, waarop vervolgens gericht maatregelen genomen kunnen worden om die uitstoot omlaag te brengen. De ladder bestaat uit vijf treden. Trede 3 is het gebruikelijke instapniveau van de prestatieladder, waarin het eigen energieverbruik centraal staat in de vorm van verwarming, verlichting en zakelijke mobiliteit. Dit betreft scope 1 en 2 en emissies uit zakelijk reizen “business travel” (Scope 3) volgens het Greenhouse Gas Protocol (GHG)³:

Eigen Uitstoot

Scope 1: Eigen direct gas- en brandstofverbruik

- Brandstof wagenpark
- Aardgas verwarming

Scope 2: Eigen indirect energieverbruik

- Elektriciteit
- Stadwarmte

Uitstoot buiten de organisatie

Scope 3: Indirect energieverbruik in de keten

- Upstream: Inkoopketen materialen en diensten
- Vliegen, zakelijk gebruik privéauto's, OV⁴
- Downstream: ‘gebruikers’ geleverde diensten, afval en effect van uitvoering beleid

Wanneer wordt gekozen voor het doorgroeiën naar hogere treden op de ladder worden ook de inkoopketen, de afval en het effect van beleid op de CO₂-uitstoot meegenomen.

Het proces van implementeren en onderhouden van de CO₂-Prestatieladder wordt gecoördineerd door het projectteam OCW Duurzaamheid, dat bestaat uit aanspreekpunten voor duurzaamheid van de OCW onderdelen DUO, Inspectie van het Onderwijs, Nationaal Archief, RCE en Bestuursdepartement.

In de maanden januari tot en met juni 2022 hebben we de CO₂-voetafdruk van het OCW concern in kaart gebracht. De cijfers zijn verzameld met behulp van en gedeeld en besproken met alle betrokken dienstonderdelen. De daaruit voortvloeiende reductiedoelen en maatregelen presenteren we in dit CO₂-managementplan. Dit CO₂-managementplan zal jaarlijks worden bijgewerkt en gecommuniceerd, conform de eisen van de ladder.

¹ Besluit ICBR: alle ministeries voeren de CO₂-Prestatieladder in <https://www.iedereendoetwat.nl/actueel/nieuws/2021/11/02/rijk-als-werkgever-zet-in-op-duurzaamheid>

² <https://www.CO2-prestatieladder.nl>

³ <https://ghgprotocol.org/>

⁴ In een CO₂-voetafdruk conform de CO₂-Prestatieladder op niveau 3, worden de scope 3 emissies (categorie Business Travel) meegenomen in de emissie inventaris

1. CO₂-footprint

De basis voor de CO₂-Managementrapportage is het berekenen van de CO₂-uitstoot van de eigen organisatie en daarmee het vaststellen van de CO₂-footprint. Deze is voor het eerst in 2019 opgesteld. Het jaar 2019 is het basisjaar OCW en dient als nulmeting voor het CO₂-beleid conform de systematiek van de CO₂-Prestatieladder.

1.1 Afbakening van de organisatie

De CO₂-Prestatieladder op niveau 3 richt zich op de CO₂-uitstoot van het energiegebruik van de eigen organisatie en de uitstoot van zakelijk reizen. Voorafgaand is gekeken welke onderdelen van OCW binnen de scope van de CO₂-Prestatieladder worden meegenomen.

De volgende onderdelen vallen binnen de organisatorische grenzen van OCW:

- OCW Bestuursdepartement
- DUO (Dienst Uitvoering Onderwijs)
- IvhO (inspectie van het Onderwijs)
- RCE (Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed)
- NA (Nationaal Archief)
- I-OE (Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed)
- Ondersteunende bureaus van AWTi, Onderwijsraad, Raad voor Cultuur en CVTE, Nationale Commissie Unesco en de Regeringscommissaris grensoverschrijdend seksueel gedrag en seksueel geweld

Buiten scope vallen alle ZBO's, stichtingen, subsidierelaties en samenwerkingsverbanden, waar OCW geen operationele controle heeft dat wil zeggen, meer dan 50% zeggenschap over de energiestromen en assets die energie verbruiken.

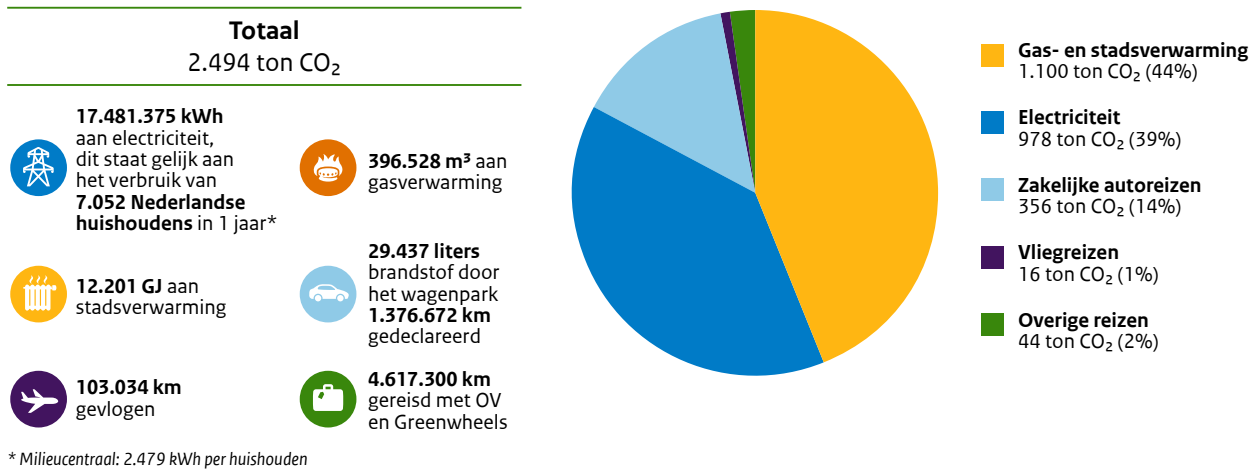
Deze afbakening is vastgesteld in het overleg van het Strategisch Bedrijfsvoerings Overleg van mei 2022.

1.2 CO₂-footprint

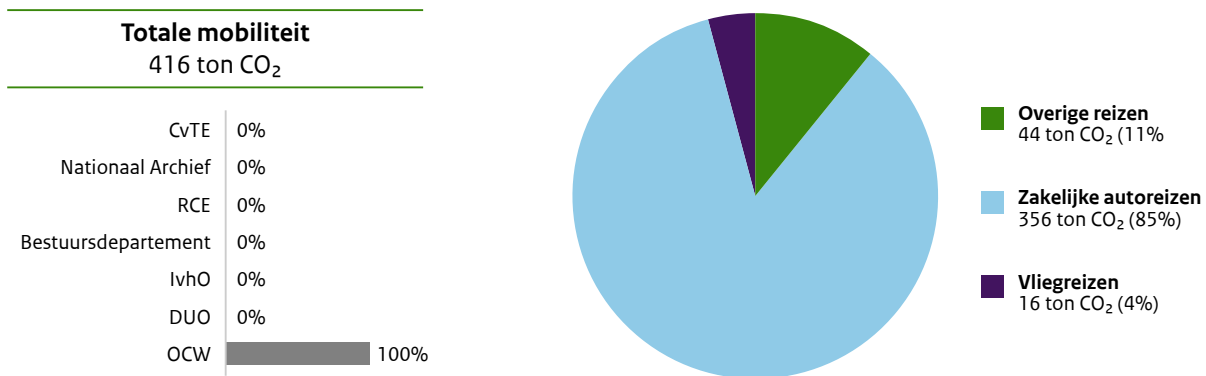
De CO₂-footprint omvat alle directe uitstoot door het eigen brandstofverbruik, verwarming, en de indirecte uitstoot door het elektriciteitsverbruik en zakelijke reizen (exclusief woon-werkverkeer). De CO₂-footprint van OCW bedroeg in 2021 2494 ton CO₂⁵. Daarmee valt het ministerie in de categorie 'middel' van de CO₂-Prestatieladder.

⁵ Zie bijlage 1 voor een overzicht aan CO₂-uitstoot

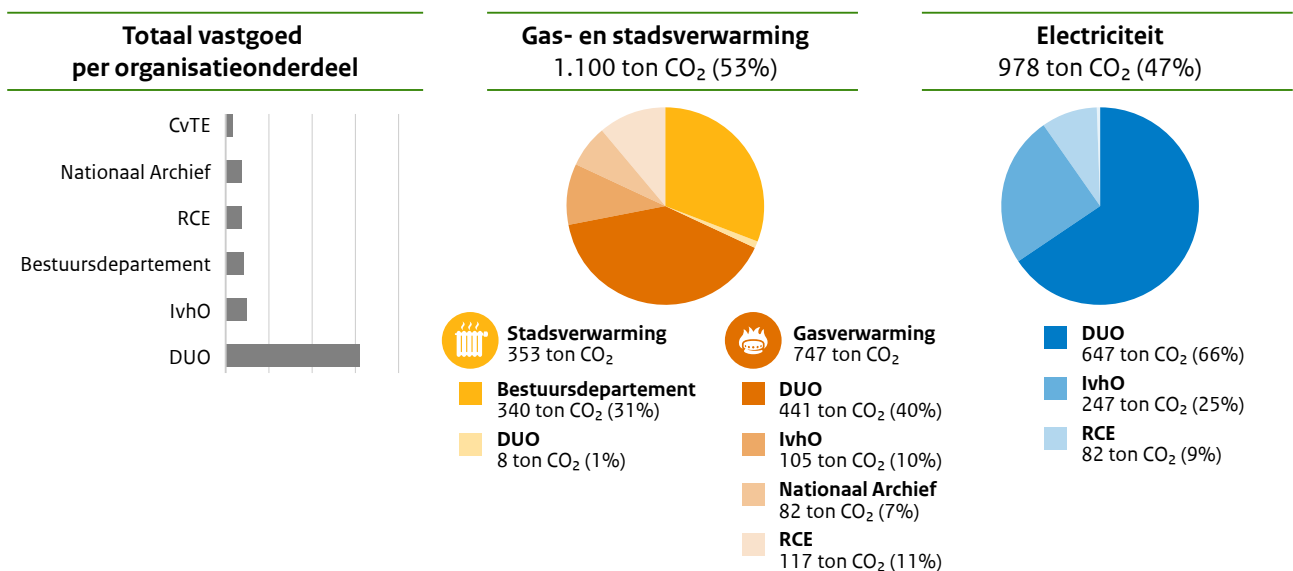
Figuur 1: Totale CO₂-footprint van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) in het jaar 2021; 83% aan vastgoed en 17% aan mobiliteit

Figuur 2: CO₂-footprint mobiliteit: zakelijke autoreizen grootste aandeel 85%

Figuur 3: CO₂-footprint vastgoed: DUO omvat grootste deel van de uitstoot

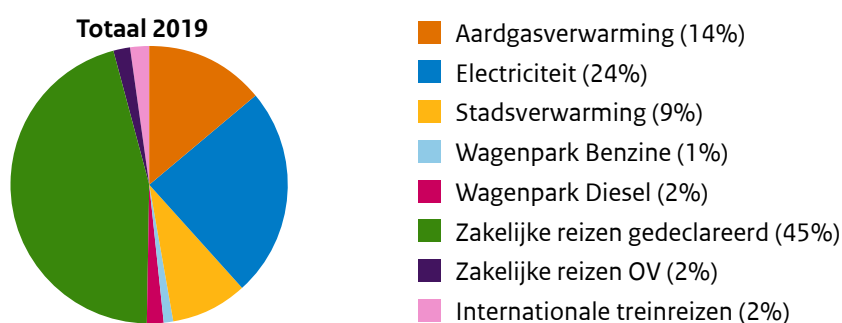
1.3 Uitstoot in 2020 en 2021 in het teken van COVID-19

Om het pad naar het beperken van onze CO₂-uitstoot goed te kunnen volgen, zijn naast de cijfers van basisjaar 2019 ook de cijfers voor 2020 en 2021 verzameld. Deze beide jaren stonden in het teken van de COVID-19 pandemie, met de daarmee gepaard gaande lockdowns. Het werk werd voor veel mensen verplaatst naar thuis, kantoren bleven grotendeels leeg, zeker ook bij de Rijksoverheid.

Voor de cijfers qua mobiliteit laten een groot verschil zien. Het energieverbruik van de kantoorpanden is in die jaren enigszins lager dan in 2019⁶.

In de COVID jaren was er bij OCW zo'n 45% minder CO₂-uitstoot dan in 2019.

In onderstaande grafiek is te zien hoe de verhoudingen aan CO₂-uitstoot verschoven in 2021, een van de COVID jaren, zoals meteen opvalt is het aandeel gedeclareerde kilometers groter dan in de COVID jaren.

1.4 Data en monitoring

Alles valt of staat met goede data en monitoring. 'Meten is weten'. Alleen met de juiste gegevens kunnen maatregelen worden genomen en keuzes gemaakt om de doelstelling te bereiken. Door te meten wordt gemonitord hoe ver OCW is in de realisatie van de ambities, en kunnen deze betrouwbare feiten ook worden gebruikt in de communicatie. De invoering van de CO₂-Prestatieladder is hierbij een belangrijk instrument voor OCW. De resultaten die we boeken op het gebied van duurzaamheid in bredere zin zijn te lezen in de voortgangsrapportages over duurzaamheid die aan het Strategisch bedrijfsvoeringsoverleg worden gestuurd.

Vanaf 2023 wordt per half jaar de CO₂-voetafdruk van OCW bijgewerkt. Tijdens het opstellen van de voetafdruk meten we ook de voortgang op de doelstellingen. Rijksbreed wordt gewerkt aan de ontwikkeling van een dashboard om beter te kunnen monitoren of de acties de gewenste resultaten opleveren. OCW levert hier actieve bijdrage aan. OCW is aangesloten bij de rijksbrede werkgroep "data duurzaamheid". In deze werkgroep zijn verschillende departementen vertegenwoordigd. Het doel van de werkgroep is om te zorgen dat data centraal beschikbaar komen en dat de verschillende departementen op een soortgelijke manier gaan rapporteren over hun prestaties. Een aantal thema's hebben in dat rijksbrede overleg de bijzondere aandacht. Zoals de energiedata van het rijksvastgoedbedrijf en gedeclareerde zakelijke kilometers, ook elektrisch. Om de data te verbeteren zijn rijksbrede afspraken nodig.

Daarnaast gaat OCW zelf aan de slag om meer specificaties van energie te verkrijgen van huurpanden. Nu is bij enkele huurpanden nog met kengetallen gewerkt omdat de specificaties niet beschikbaar waren. Van veel huurpanden is niet met zekerheid te stellen of de energielevering van groene stroom is. Ook dat verdient nader onderzoek.

⁶ In de footprint 2019 van OCW is 88% van het totale stroomverbruik groen (15 miljoen kWh). Alleen Nederlandse groene stroom (wind of zon) onderbouwd met 'Garanties van Oorsprong' (GVO's) wordt door de CO₂-Prestatieladder als groen gerekend met 0 CO₂-uitstoot. Een deel van de grijze stroom is groene stroom ingekocht met Europese GVO's. Deze stroom wordt als grijze stroom gerekend omdat van groene stroom met Europese GVO's niet kan worden aangetoond dat ze niet dubbel zijn gerekend (één keer meegerekend in land van oorsprong + één keer hier in Nederland gerekend).

2. Reductiedoelstellingen

Nederland heeft de ambitie om de uitstoot van broeikasgassen met 55% te reduceren in 2030, en met CO₂ neutraliteit in 2050, ten opzichte van het niveau van 1990. Met het sluiten van het Klimaatakkoord eind 2019, is voor de periode tot 2030 het beleid vastgesteld om deze doelen te behalen. In het Klimaatakkoord is ook opgenomen dat de Rijksoverheid daarin een voorbeeldrol neemt met het verduurzamen van de bedrijfsvoering. Practice what you preach is daarbij het principe.

De uiteindelijke ambitie van het Rijk is een **klimaatneutrale bedrijfsvoering in 2030**.

Klimaatneutraal houdt in dat activiteiten geen negatief effect mogen hebben op het klimaat en geen CO₂-uitstoot is veroorzaakt. De strategie daarbij is gericht op besparen en voorkomen van verspilling. Vervolgens is het de bedoeling om zoveel mogelijk over te schakelen op hernieuwbare bronnen en grondstoffen⁷.

Het Rijk heeft tussendoelen bepaald om te stimuleren dat daadwerkelijk wordt bespaard. Belangrijke tussendoelen zijn bijvoorbeeld: het halveren van de uitstoot van mobiliteit, overschakelen op hernieuwbaar gas en 100 procent duurzame elektriciteit en een halvering van het energieverbruik van de kantoren.

De oorlog in Oekraïne heeft geleid tot het Europese besluit niet meer afhankelijk te willen zijn van Russisch gas. In Nederland is daartoe in het voorjaar de campagne “Zet ook de knop om” gestart en verzoekt de Europese Commissie de lidstaten tussen september 2022 en maart 2023 15% reductie in het aardgasverbruik te realiseren. Dit brengt het streven naar verlaging van energieverbruik om de CO₂-uitstoot te verlagen in een stroomversnelling.

Dit CO₂-managementplan bevat zowel landelijke doelen, zoals de 15% gasreductie, rijksbrede doelen en OCW eigen doelen. Die worden hierna toegelicht.

De CO₂-reductiedoelen voor OCW, in lijn met de rijksbrede doelen, zijn:

1. Elektriciteit 100% hernieuwbaar in 2030.
2. Gemiddeld 2% energiebesparing per jaar voor de rijksgebouwen.
3. Gasverbruik van alle rijksgebouwen in 2030 met 30% afgenomen ten opzichte van 2019 en voor minimaal 50% afkomstig van hernieuwbare bronnen.
4. In 2020 is het wagenpark 20% zero emissie, in 2028 100%.
5. Voor zakelijke reizen (incl. woon-werk verkeer) in 2028 50% CO₂-reductie ten opzichte van 2016.

De basisjaren zijn door de verschillende rijksbrede maatregelen verschillend en de doeljaren zijn ook wisselend. Dat maakt het monitoren op de doelen uitdagend. Het uiteindelijke doel van een klimaatneutrale bedrijfsvoering in 2030 is het overkoepelende doel.

Voor dit CO₂-management hanteren we 2019 als basisjaar. De jaren 2020 en 2021 zijn ook meegenomen in de analyse van de CO₂-uitstoot, maar waren minder geschikte basisjaren omdat door corona en lockdown afwijkend gedrag plaatsvond: veel thuiswerken en weinig reizen.

Naast de bovengenoemde CO₂-reductiedoelen werkt OCW aan andere duurzaamheidsdoelen zoals die in de Duurzaamheidsambitie⁸ zijn vastgelegd. Veel van deze doelen vallen voor deze trede van de CO₂-Prestatieladder nog buiten scope. Doelen 3 en 4 vallen wel binnen scope van trede 3. Buiten scope vallen bijvoorbeeld de doelen op het gebied van afval en catering waar veel mooie initiatieven lopen.

⁷ Een laatste optie is het compenseren van uitstoot en vervuiling, wanneer nog onvoldoende bespaard wordt of gebruik wordt gemaakt van hernieuwbare energiebronnen en grondstoffen. Insteek is om deze laatste optie waar mogelijk te voorkomen, zodat daadwerkelijke verduurzaming plaatsvindt in de bedrijfsvoering. Rijksbreed is compensatie toegestaan maar voor de methodiek van de ladder niet.

⁸ Vastgesteld in MT OCW in april 2020

De zeven doelen uit de OCW duurzaamheidsambitie zijn:

1. CO₂-uitstoot via de catering met 50% terug in 2030.
2. Restafval terug naar 35% in 2021.
3. Wagenpark voor 25% elektrisch in 2020 en voor 100% elektrisch in 2028.
4. CO₂-uitstoot op buitenlandse dienstreizen met 50% terug in 2030 ten opzichte van 2016.
5. Alle nieuwe ICT hardware die wordt aangeschaft voldoet aan de rijksbrede duurzaamheidscriteria en wordt circulair.
6. Alle OCW inkoop gebeurt met behulp van de MVI menukaart waarbij duurzaamheid wordt meegenomen in de inkoop.
7. OCW zet zich in om banen voor arbeidsbeperkten te creëren conform de Banenafpraak.

Doelen verdeeld naar scope

In lijn met de Rijksbreed doelstellingen, is de ambitie van OCW een klimaatneutrale bedrijfsvoering in 2030. Daarvoor schetsen we in dit plan een pad op basis van het Rijksbeleid, onze eigen ambitie en ten aanzien van onze vastgestelde CO₂-voetafdruk, met als gevolg de volgende energie- en CO₂-reductiedoelstellingen:

CO₂-reductiedoelstellingen:	Deze reductiedoelstellingen hebben betrekking op de volgende meest materiële emissies:
Scope 1:	
• Gasinkoop van alle rijksgebouwen in 2030 voor minimaal 50% afkomstig van hernieuwbare bronnen.	Aardgasverwarming
• In 2020 bestaat het wagenpark uit 25% zero emissie, in 2028 100%.	Wagenpark (Benzine en Diesel)
Scope 2:	
• Elektriciteit is 100% hernieuwbaar in 2030.	Elektriciteit
• Scope 3 – Business Travel:	
• 50% CO ₂ -reductie van zakelijke mobiliteit (inclusief woon-werk verkeer ⁹) in 2030 ten opzichte van 2016.	Internationale treinreizen, Zakelijke reizen gedeclareerd, zakelijke reizen met OV, en zakelijke vliegreizen.
Energie reductiedoelstellingen:	
Gemiddeld 2% energiebesparing per jaar voor de rijksgebouwen.	
Gasverbruik van alle rijksgebouwen in 2030 met 30% afgenomen ten opzichte van 2019.	
Energielabel A voor alle panden in 2030.	
Overige duurzaamheidsdoelstellingen – buiten trede 3:	
CO ₂ -uitstoot via de catering met 50% terug in 2030.	
Restafval terug naar 35% in 2021.	
Alle nieuwe ICT hardware die wordt aangeschaft voldoet aan de rijksbrede duurzaamheidscriteria en wordt circulair.	
Alle OCW inkoop gebeurt met behulp van de MVI menukaart waarbij duurzaamheid wordt meegenomen in de inkoop.	
OCW zet zich in om banen voor arbeidsbeperkten te creëren conform de Banenafpraak.	

⁹ De emissies veroorzaakt door woon-werkverkeer worden op niveau 3 van de CO₂-Prestatieladder nog niet meegenomen in de footprint. OCW heeft deze uitstoot echter intern wel inzichtelijk gemaakt ten behoeve van de monitoring op de Rijksbrede doelstelling en ter voorbereiding op een mogelijke doorklim naar hogere niveaus van de Ladder.

Om invulling te geven aan de bovenstaande energie- en CO₂-reductiedoelstellingen heeft OCW, zoals vereist door de CO₂-Prestatieladder, een plan van aanpak opgesteld met een set reductiemaatregelen die samen in de periode van 2022 tot 2024 naar verwachting tot een reductie van **299** ton CO₂ leiden. Dat staat gelijk aan een reductie van ongeveer **7%** van de footprint ten opzichte van 2019.

We stellen er bovenop nog een aantal maatregelen waar we kansen zien om aanvullende reductie te behalen, maar die op dit moment nog om nadere verkenning vragen over welke stappen, mensen en middelen noodzakelijk zijn voor hun implementatie.

In de hoofdstuk 3 geven we een overzicht van alle maatregelen en maken we een schatting van de te verwachte CO₂-reductie.

Ambitieniveau

De basis voor verduurzaming bij OCW is het klimaatakkoord, waarin de doelstelling voor een klimaatneutrale bedrijfsvoering 2030 is opgenomen. Dat is op zichzelf een heel ambitieus doel waar alle ministeries flinke stappen voor moeten zetten.

De koploperpositie binnen de rijksoverheid ligt bij het ministerie van IenW, op trede 5 van de ladder en de ministeries van EZK/LNV en BZK die met trede 4 bezig zijn. Dat wil niet zeggen dat OCW niet ambitieus is – we zetten ons in om voorin het peloton te blijven samen met alle organisatieonderdelen.

Bij andere grotere overheden, zoals provincies en gemeenten, lopen de doelen uiteen van tussendoelen tot 2023-2026 bij gemeenten en Provincie Overijssel, tot een doelstelling van 80% reductie in 2030 bij Provincie Gelderland. Deze doelen zijn minder ambitieus dan van de rijksoverheid.

De maatregelen die we nu nemen, lijken ten opzichte van de koplopende ministeries misschien niet zo ambitieus, maar voor de specifieke situatie van OCW zijn ze dat zeker wel. De maatregelen zijn generiek, de uitvoering ervan is maatwerk. Geen pand is immers hetzelfde en de organisatieonderdelen hebben ook verschillende functies met een bijbehorend verschillend patroon van energieverbruik. Per onderdeel zal de focus dus mogelijk verschillen. Dit plan heeft er nu al voor gezorgd dat de neuzen de goede kant op staan en iedereen in zijn eigen dienstonderdeel aan de slag kan met verduurzaming.

De nu geïmplementeerde PDCA-cyclus die ons twee keer per jaar duidelijk inzicht geeft in hoe we ervoor staan, maakt het mogelijk gericht(er) te sturen, waardoor ook OCW als concern zijn bijdrage zal leveren aan het komen tot een klimaatneutrale bedrijfsvoering in 2030.

Een rijksbrede uitdaging is de gap tussen de huidige doelstelling en het doel van een klimaatneutrale bedrijfsvoering. Nog geen enkel ministerie heeft al voldoende maatregelen om op klimaatneutrale bedrijfsvoering uit te komen in 2030. Dit plan is een deel van het pad, maar nog niet de gehele routekaart. Hieraan wordt gewerkt in de komende jaren en zal in hier nakomende plannen nader worden uitgewerkt.

3. Reductiemaatregelen

Bij het formuleren en vaststellen van de maatregelen zijn de rijksbrede doelstellingen als basis gebruikt en ligt de focus op de grootste bronnen van CO₂-uitstoot op OCW niveau. Dit zijn het energieverbruik in de panden (gas en elektra) en gedeclareerde zakelijke reizen. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen maatregelen die Rijksbreed worden genomen, maatregelen die op concernniveau worden genomen en maatregelen die op dienstniveau worden genomen.

In dit hoofdstuk geven we een overzicht van de maatregelen per bron van uitstoot en maken we een schatting van de effecten van de maatregelen.

3.1 Maatregelen energie en vastgoed

De panden die OCW in gebruik heeft zijn voor het grootste deel in beheer van het Rijksvastgoedbedrijf (RVB). Het RVB werkt als onderdeel van het Rijk ook aan verduurzaming van de rijks bedrijfsvoering. Daarbij maakt het RVB gebruik van een mix aan maatregelen geïnspireerd door de Trias Energetica: beperken, hernieuwen, efficiënt gebruik. De maatregelen van het RVB voor het vastgoed zijn o.a. vastgelegd in de routekaart kantoren¹⁰.

Als bewoner van panden die in beheer zijn van het RVB zijn wij goeddeels afhankelijk van de planning van het RVB voor het doorvoeren van ingrijpende maatregelen zoals gebouwisolatie, vervanging van alle verlichting door LED lampen etc. Dat wil niet zeggen dat we als bewoners niets zelf kunnen doen.

De volgende maatregelen lopen al rijksbreed voor onze panden:

Onderwerp	Trekker	Bijzonderheden
Verduurzaming rijksgebouwen	Rijksvastgoedbedrijf	Twee jaar geleden is er een Routekaart voor een CO ₂ -neutrale rijkskantorenvoorraad gemaakt. Naast CO ₂ -neutrale rijkskantoren in 2050, moeten we ons ook richten op circulariteit, klimaatadaptief bouwen en het stimuleren van biodiversiteit in en rondom onze gebouwen. Het Rijk breidt daarom deze routekaart uit, zodat ze 'natuurlijke momenten' in de levensduur van gebouwen kan gebruiken voor meer duurzame aanpassingen. Denk aan vervanging van dakbekleding, isolatie, zonnepanelen of energieneutrale installaties.
Gasverbruik	Rijksvastgoedbedrijf	Doelstelling 2030: Het gasverbruik van het Rijk is in vergelijking met 2019 met 30 procent gedaald. Aan de routekaart voor rijkskantoren is toegevoegd dat bij nieuwbouw of grote renovatie, een kantoor van het aardgasnet wordt afgesloten.
Hernieuwbare elektriciteit	Rijksvastgoedbedrijf	Doelstelling 2030: In het Klimaatakkoord is afgesproken ernaar te streven dat 100 procent van het totale elektriciteitsverbruik door de Rijksoverheid in 2030 uit hernieuwbare elektriciteit bestaat. Verder is door de lidstaten van de Europese Unie (EU) afgesproken dat in 2030 minimaal 32 procent van de in de EU opgewekte energie (elektriciteit, gas en warmte) duurzaam moet zijn opgewekt. Het Rijk koopt 100 procent groene stroom opgewekt door wind in (de afgelopen vijf jaar), maar daarvan komt een deel (51 procent) uit Europese windenergie.

¹⁰ [Routekaart stelsel Kantoren | Richtlijn | Rijksvastgoedbedrijf](#)

Onderwerp	Trekker	Bijzonderheden
Hernieuwbaar gas	Rijksvastgoedbedrijf	Doelstelling 2030: Gasverbruik van het Rijk moet voor minstens 50 procent afkomstig zijn van hernieuwbare bronnen. Duurzame inkoop van hernieuwbaar gas is op dit moment bijna niet mogelijk, omdat er weinig hernieuwbaar gas wordt gemaakt. Vanaf 2023 koopt het Rijksvastgoedbedrijf een klein deel duurzaam gas in. In de jaren daarna gaat dit volume langzaam omhoog. Hiervoor moet de duurzame gasproductie wel toenemen.
Energie labels rijkskantoren	Rijksvastgoedbedrijf	A. In 2030 hebben rijkskantoren gemiddeld energielabel A. B. In 2023 hebben rijkskantoren minimaal energielabel C. C. Voor de rijkskantoren van het Rijk zelf streeft het Rijk naar gemiddeld label B in 2023. Daarnaast vinden de volgende activiteiten doorlopend plaats: <ul style="list-style-type: none"> • het gebruik van ledverlichting in kantoren; • het verbeteren van klimaatinstallaties; • het gebruikmaken van hernieuwbare warmte (bijvoorbeeld via warmtekoudeopslaginstallaties in combinatie met warmtepompen); • het verbeteren van de isolatie van rijksgebouwen; • het plaatsen van zonnepanelen.
Energie-efficiënte datacenters	De vier ODC's van het rijk	Doelstelling 2030: De Data Center Infrastructure Efficiency (DCiE) is minimaal 50 procent. Alle ODC's behalen jaarlijks een hogere DCiE-waarde dan het doel van 50 procent. Er zijn geen jaarlijkse tussendoelen bepaald.

De maatregelen die binnen OCW lopen op de onderwerpen energie en vastgoed zijn:

Onderwerp	Trekker	Bijzonderheden
Verduurzamen datacenters van ODC Noord	ODC Noord	De locaties Liverpoolweg en het uitwijkcentrum van de Zernikelaan voeren alle verduurzamingsmaatregelen door zoals die in het rijksbrede categorieplan datacenters is vastgelegd.
Energiebesparende maatregelen op lokaal niveau	DUO, IvhO, RCE, NA en bestuursdepartement i.s.m. RVB	Voor elke locatie worden specifieke afspraken gemaakt over energiebesparing: waar kan de verlichting worden vervangen, waar kan de klimaatinstallatie zuiniger worden ingesteld.
Verhuizen naar een duurzame locatie	IvhO en RCE	Zowel IvhO als RCE hebben in 2020 een locatie verlaten voor een veel duurzamere locatie. Dat is sinds 2021 ook zichtbaar in het energieverbruik voor beide onderdelen.
Vergroten bewustzijn van medewerkers	OCW breed	Door doorlopende communicatie over de CO ₂ -voetafdruk en mogelijkheden om eenvoudig energie te besparen willen we het bewustzijn en commitment bij medewerkers vergroten en zo bijdragen aan energiebesparing.
Zonnepanelen op dak Hoftoren?	Bestuursdepartement met RVB	OCW heeft gevraagd aan het RVB of er mogelijkheden zijn om zonnepanelen op het dak van De Hoftoren te plaatsen

3.2 Maatregelen zakelijke mobiliteit

De maatregelen zakelijke mobiliteit gaan uit van drie onderdelen: wagenpark, vliegen en zakelijk gebruik van de privé auto. Bij OCW is het grootste aandeel CO₂ gekoppeld aan zakelijk gebruik van de privé auto.

Voor deze doelen gelden een aantal rijksbrede maatregelen:

Onderwerp	Trekker	Bijzonderheden
CO ₂ -uitstoot reizen	<ul style="list-style-type: none"> • Alle departementen verenigd in Anders Reizen • BZK voor aanpassingen in de CAO • BUZA voor aanpassingen in het contract met reismaatschappijen 	<p>Doelstelling 2030: Het halveren van de CO₂-uitstoot van zakelijke mobiliteit voor 2030 in vergelijking met 2016. Het doel om de CO₂-uitstoot van zakelijke mobiliteit voor 2030 te halveren, is bij de CAO besprekingen van het Rijk op de agenda gezet. Een aantal voorbeelden van hoe dit eruit ziet:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Ambtenaren kunnen een extra vergoeding van 500 euro krijgen als ze een fiets willen kopen. • Ook is een pilot gestart voor een 'leenfietsregeling'.
Vliegen	CAO afspraak sinds 2021	<p>Voor vliegen geldt de afspraak dat we niet meer naar bestemmingen vliegen die binnen 8 uur op een andere manier bereikbaar zijn. Naar Londen, Parijs en Berlijn gaan we dus voortaan per trein. Daarnaast moeten alle civiele auto's van het Rijk in 2028 klimaatneutraal zijn.</p> <p>Vliegereizen hebben een enorme invloed op het klimaat voor de uitstoot van broeikasgassen. Tegelijk is er door de coronacrisis veel minder gevlogen en kregen buitenlandse dienstreizen vaak een digitaal alternatief.</p>
Zero-emissie wagenpark	Categorie wagenpark en alle departementen	Doelstelling 2028: In het Klimaatakkoord staat het doel om een civiel Rijkswagenpark te hebben dat 100 procent zero-emissie is.

Bij OCW lopen nog specifieke maatregelen:

Onderwerp	Trekker	Bijzonderheden
Leasefiets	Alle OCW onderdelen	OCW doet mee met 100 fietsen sinds medio 2021 aan de pilot elektrische leasefiets. Dit om het zakelijk autogebruik terug te brengen.
Vervangen leaseauto door zero emissie auto	DUO	DUO is actief bezig om alle leaseauto's bij afloop van de leaseperiode te vervangen door een zero emissie auto.
Elektrische deelauto	IvhO	IvhO verkent voor de hoofdlocatie met de facilitaire dienstverlener om een elektrische deelauto beschikbaar te stellen ter vervanging van zakelijk reizen met de eigen auto.
Evenementen en uitjes op een OV bereikbare plek	DUO	DUO gaat intern communiceren om afdelingsuitjes en evenementen te organiseren op locaties die met OV bereikbaar zijn om het autogebruik naar dat soort bijeenkomsten terug te dringen.
Onderzoeken mogelijkheid CO ₂ -budget voor dienstreizen		We willen onderzoeken of een reisbudget gekoppeld kan worden aan een CO ₂ -budget; reizen met de trein is dan veel 'goedkoper' dan een vliegreis. Dit heeft wel arbeidsvoorwaardelijke kanten die onderzocht en met o.a. OR besproken moeten worden. Binnen de CAO rijk is ruimte voor duurzame pilots dus we willen dat met de collega's van BZK die over de CAO gaan afstemmen.

4. Deelname aan- en initiatie van initiatieven

Deelname aan of het initiëren van samenwerking, verandering en kennisdeling in de keten en of sector is een onderdeel voor de certificering voor de CO₂-Prestatieladder en ook inherent aan het werk van OCW. In dit hoofdstuk is een aantal van deze initiatieven uitgewerkt.

4.1 Denk Doe Duurzaam

Denk Doe Duurzaam¹¹, geïnitieerd door DGDOO van BZK laat zien hoe onderdelen van het rijk via hun eigen bedrijfsvoering en inkoop bijdragen aan een duurzamer, socialer en innovatiever Nederland. OCW neemt deel aan de door dit programma georganiseerde duurzaamheidscoördinatorenoverleggen en werkbezoeken. Ook werken we samen met Denk Doe Duurzaam in de rijksbrede en externe communicatie over verduurzaming.

Successen van dit netwerk zijn het op rijksbrede bestuursafdeling geagendeerd krijgen van duurzaamheidsvraagstukken. En de aan dit netwerk gekoppelde werkgroep duurzame data die zich inzet om data rijksbreed uniform te verzamelen en zo de voortgang beter te monitoren.

Een nieuw en zeer relevant initiatief uit dit netwerk is de verduurzaming van de CAO. OCW heeft zich aangemeld om in een denktank mee te praten over het verduurzamen van de CAO. Er is geld beschikbaar om duurzaam gedrag te stimuleren door nieuwe CAO maatregelen of pilots. Omdat mobiliteit een grote CO₂-emissiestroom is bij OCW kiezen we ervoor om actief deel te nemen aan deze denktank. De start is in januari 2023.

4.2 De Community of Practice CO₂-Prestatieladder

PIANOO heeft in opdracht van BZK DGDOO een CoP opgericht waarin medewerkers van alle ministeries maandelijks kennis en ervaringen uitwisselen om de CO₂-Prestatieladder te implementeren. Het Programma is van en voor de leden, die daarin elk hun bijdragen leveren. De CoP is gestart op 1 maart 2021 en OCW heeft daarin vanaf het begin geparticipeerd.

4.3 Coalitie Anders Reizen

Op 1 oktober 2019 hebben BZK, EZK en IenW, mede namens alle ministeries, de Dutch sustainable mobility pledge van Anders reizen ondertekend. OCW heeft deze pledge voor haar eigen organisatie vertaald in het plan van aanpak Anders Reizen, en laten vaststellen in het MT OCW in december 2020. In dit plan staat uitgewerkt hoe OCW de verduurzamingsafspraken voor mobiliteit implementeert. Rijksbreed wordt samengewerkt in de coalitie Anders reizen met alle departementen. Veel verduurzamingsmaatregelen voor mobiliteit kunnen het beste op CAO niveau worden afgesproken. Dit netwerk is daarnaast een inspiratienetwerk om elkaar te voorzien van best practices. Recente successen van deze coalitie zijn de aanpassingen in de CAO rondom vliegen (tot 8 uur reisafstand met de trein) en de pilot van de leasefiets.

4.4 Programma Klimaat en Energie OCW

OCW heeft sinds 2022 een programma klimaat en energie om de doelen te realiseren van het klimaatakkoord in de OCW beleidsterreinen van onderwijs, cultuur en wetenschap en de sectoren die daarmee verbonden zijn. In de uitvoering van het programma wordt de samenwerking tussen beleid en bedrijfsvoering versterkt door bijvoorbeeld kennisdeling, maar ook gezamenlijke activiteiten.

¹¹ [Home | Denk Doe Duurzaam](#)

4.5 MVOI Manifest

OCW is medeondertekenaar van het MVOI manifest over maatschappelijk verantwoord opdrachtsgeverschap en inkopen bij het rijk. Vanuit de beleidspportefeuille is OCW ambassadeur voor het thema diversiteit en inclusie. Dit manifest en de voorgangers zorgen ervoor dat opdrachtgevers van inkoopopdrachten bij alle inkoop MVI aspecten laten meewegen.

4.6 De Duurzame Spelen

OCW gaat vanaf oktober 2022 met alle dienstonderdelen meedoen aan de Duurzame Spelen. Dat is een bewustwordingscampagne onder medewerkers door middel van een game die in vier weken gespeeld wordt. De duurzame spelen zijn al succesvol uitgerold bij I&W en FMH, andere rijksdiensten. De bedoeling is om ambtenaren privé en in hun werk meer bewust te maken van duurzaamheid en de keuzes die ze daarin kunnen maken.

Bijlage 1 CO₂ energiebeoordeling

Grootste bijdragers voor energieverbruik	Eenheid	Totale CO ₂ -uitstot (2019)	Totale CO ₂ -uitstot (2020)	Totale CO ₂ -uitstot (2021)	Factor van invloed
Electriciteit gebouwen	kWh/jaar	1046,4 36%	1079,3 43%	920,3 38%	<ul style="list-style-type: none"> • Oppervlakte gebouwen • Bedrijfstijden • Aantal medewerkers/gebruikers
Aardgas verwarming	m ³ /jaar	709 22%	788 26%	747 31%	<ul style="list-style-type: none"> • Oppervlakte gebouwen • Bedrijfstijden • Aantal medewerkers/gebruikers
Stadsverwarming	GJ/jaar	382 34%	339 14%	353 15%	<ul style="list-style-type: none"> • Oppervlakte gebouwen • Soort bron van de stadsverwarming
Bedrijfsauto's - diesel	liter/jaar	102,9 4%	55 2%	35 1%	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal voertuigen • Reisafstand
Bedrijfsauto's - benzine	liter/jaar	45,05 2%	36 1%	52 2%	<ul style="list-style-type: none"> • Aantal voertuigen • Reisafstand
Dienstreizen met privé auto	km/jaar	475,88 16%	241 10%	266 11%	<ul style="list-style-type: none"> • Type brandstof • Reisafstand
Buitenlandse vluchten	km/jaar	107 4%	31 1%	16 1%	<ul style="list-style-type: none"> • Type brandstof • Reisafstand
OV reizen	km/jaar	112 4%	45 2%	24 1%	<ul style="list-style-type: none"> • Type brandstof • Reisafstand
Buitenlandse treinen	km/jaar	7 0%	2 0%	13 1%	<ul style="list-style-type: none"> • Type brandstof • Reisafstand

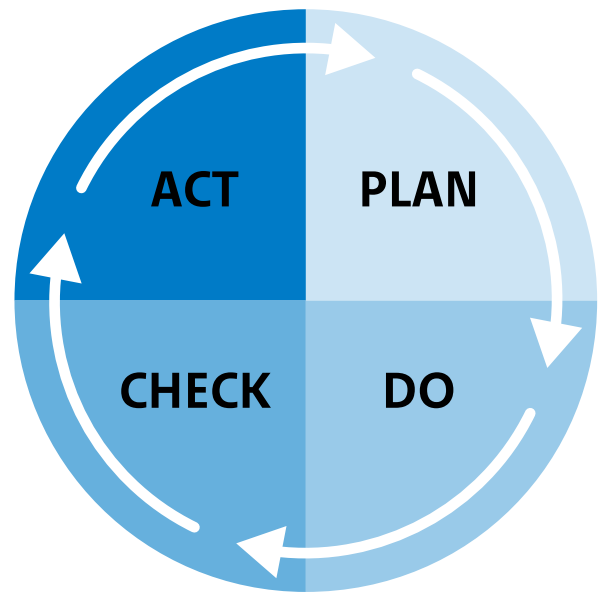
Bijlage 2 Stuurcyclus CO₂-management

Stuurcyclus

Binnen de stuurcyclus van het CO₂-managementsysteem dat voor de CO₂-Prestatieladder is ingericht, wordt de Deming-circle gevolgd om continue verbetering te borgen. In de fases van de cyclus zullen de volgende activiteiten worden uitgevoerd:

- Plan:** Beleidsdoelstellingen vastleggen, keuze maken voor CO₂-reductiemaatregelen en deelname aan initiatieven
- Do:** Uitvoeren van de plannen die gemaakt zijn in de vorige fase
- Check:** Controleren of de plannen op de juiste manier zijn uitgevoerd. CO₂-footprint en emissie-inventaris opstellen en periodieke rapportage schrijven
- Act:** Beleid waar nodig bijstellen en bijsturen op maatregelen en doelstellingen; documenten overeenkomstig actualiseren

De projectleider of duurzaamheidscoördinator bij de directie Organisatie & Bedrijfsvoering is verantwoordelijk voor het periodiek doorlopen van de stuurcyclus, en het up-to-date houden van alle documenten. Een activiteitenbeschrijving van de verschillende fases in de stuurcyclus staat in het onderstaande overzicht.

De sturing op duurzame bedrijfsvoering verloopt via het Strategisch bedrijfsvoeringsoverleg waar de hoofden bedrijfsvoering van de OCW onderdelen samenkomen.

In dit gremium worden de relevante documenten van de CO₂-Prestatieladder voorgelegd.

Elk OCW onderdeel heeft een eigen aanspreekpunt duurzaamheid. Zij stemmen periodiek af over de acties en duurzaamheidsmaatregelen in het overleg projectteam OCW duurzaamheid.

Per OCW dienst werken de aanspreekpunten met een eigen team van betrokken collega's uit onder andere de domeinen huisvesting, facilitair, inkoop en communicatie.

Voor de kleine diensten van OCW zoals adviesraden (die inwonen bij het Nationaal Archief) en onafhankelijke adviescolleges (in de Hoftoren) geldt dat zij meegaan met de maatregelen van de locaties en de besluitvorming in het SBO.

Verantwoordelijkheden voor maatregelen bij de diensten

Activiteit	Op te leveren document
Check	
Organisatorische en operationale grenzen controleren	Boundary opstellen
Kwantificeringsmethode controleren	Kwaliteitsmanagementplan
Emissie-inventaris (CO ₂ -footprint) opstellen	Energiebeoordeling
Trends beschrijven voor emissie inventaris	Energiebeoordeling
Voortgang reductiemaatregelen controleren	Voortgangsrapportage
Effectiviteit communicatie controleren	Communicatieplan
Act	
Energiebeoordeling verslag actualiseren	Actualiseren energiebeoordeling
Communicatieplan actualiseren	Actualiseren communicatieplan
Kwaliteitsmanagementplan actualiseren	Actualiseren kwaliteitsmanagementsplan
Plan	
Directiebeoordeling uitvoeren	Directiebeoordeling
CO ₂ -managementplan, maatregelen, initiatieven bijstellen	CO ₂ -managementplan
Eventueel: Goedkeuren communicatieplan	Communicatieplan
Eventueel: Goedkeuren kwaliteitsmanagementplan	Kwaliteitsmanagementplan
Do	
Uitvoeren acties	

Verantwoordelijkheden

De diverse documenten die onderdeel uitmaken van het CO₂-managementsysteem worden periodiek geactualiseerd zoals in onderstaande tabel weergegeven. Als onderdeel van de PDCA stuurcyclus worden dit plan en de onderliggende doelstellingen en maatregelen jaarlijks herzien waar nodig.

Document	Inhoud	Verantwoordelijke	Actualiseren per	Maand
Boundary herijken	De organisatorische grenzen herzien op basis van de openbare informatie op weeten.nl en rijksoverheid.nl en afstemming met WJZ	duurzaamheidscoördinator	Jaar	maart
Kwaliteitsmanagement-plan	Procedures voor opstellen emissie inventaris	Duurzaamheidscoördinator met behulp van Projectteam OCW Duurzaamheid	Jaar	maart
Energiebeoordeling	Inventarisatie energieverbruikers, mogelijke reductiemaatregelen	Duurzaamheidscoördinator met behulp van Projectteam OCW Duurzaamheid	Jaar	september
Emissie inventaris	Energiestromen, CO ₂ -footprint	Duurzaamheidscoördinator met behulp van Projectteam OCW Duurzaamheid [...]	Half jaar	maart, september
Communicatie plan	Stakeholderanalyse, communicatie doelen, -planning en -middelen	Duurzaamheidscoördinator met behulp van Projectteam OCW Duurzaamheid	Jaar	september
Periodieke rapportage	Beschrijving trends, voortgang en analyse	Duurzaamheidscoördinator met behulp van Projectteam OCW Duurzaamheid	Half jaar	maart, september
CO ₂ -managementplan	Reductiemaatregelen, verantwoordelijken hiervoor, deelname aan initiatieven	Duurzaamheidscoördinator met behulp van Projectteam OCW Duurzaamheid	Jaar	september
Interne audit	Controle of het systeem en de uitvoering voldoet aan de eisen, identificeren van kansen voor verbetering	Intern audit team (ander ministerie?)	Jaar	oktober
Directiebeoordeling (verslag of notulen)	Directiebeoordeling met als input: de periodieke rapportage, de interne audit en de energie audit, en als output: eventueel bijstellen van het energie-management programma en kwaliteitsmanagement-plan	SBO leden	Jaar	oktober

Monitoring en meting

Als onderdeel van de stuurcyclus wordt halfjaarlijks de benodigde data verzameld om de emissie-inventaris en CO₂-footprint op te stellen. Deze vormt input voor de periodieke rapportage, communicatie-uitingen, interne audit en directiebeoordeling. In het Kwaliteitsmanagementplan staat de methodiek voor het opstellen van de emissie-inventaris beschreven.

Afwijkingen, corrigerende en preventieve maatregelen

Op basis van de periodieke rapportages en de interne audit worden de nodige corrigerende en preventieve maatregelen voorgesteld, die noodzakelijk zijn om de doelstellingen te behalen en aan de eisen van de CO₂-Prestatieladder te (blijven) voldoen. De corrigerende en preventieve maatregelen worden in de directiebeoordeling geëvalueerd en waar nodig aangevuld.

Documentatiesysteem

Het dossier voor de CO₂-Prestatieladder wordt centraal opgeslagen in proza in de map CO₂-Prestatieladder¹².

---

¹² <https://proza.ocw.local/otcs/cs.exe/app/nodes/29425743>

Dit is een uitgave van
Ministerie van Onderwijs, Cultuur
en Wetenschap

Bezoekadres
Rijnstraat 50 | 2511 XP Den Haag

Postadres
Postbus 16375 | 2500 BJ Den Haag
www.rijksoverheid.nl

januari 2023